

Examining the possibility or denial of divine power in impossible matters (Focusing on the news of the sects, including reciprocal responses)

Ibrahim Noui¹  | Seyyed Hossein Seyyed Ebrahimi² 

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: e_noei@sbu.ac.ir
2. Master's student in Islamic Studies, majoring in Theoretical Foundations of Islam, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: ebrahim.noei@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 15 June 2026 Received in revised form: 19 July 2026 Accepted: 9 September 2026 Published online: 26 September 2026 Keywords: Divine Power, Impossibilities, Inherent Impossibility, Inability, Extent of God's Power,	Introduction One of the divine attributes that all religions and all Islamic sects believe in is the attribute of divine power. The Holy Quran has also explicitly mentioned this attribute for God in numerous verses. In addition, the Holy Quran explicitly declares that God has the power to do everything. Muslim philosophers and theologians also believe that God has no shortcomings and it should not be thought that God is incapable of doing anything. However, at different times, the question has been raised whether God can create a being like Himself? Or whether God can collapse the universe (or the earth and the sky) into a small body? At first, it may come to mind that such a thing is possible for God; because God has the power to do anything, and if we say that God is not capable of such a thing, we have considered Him incapable. But on the other hand, our reason does not allow us to accept that a large body can collapse into a small body. When we follow this issue in the Shia and Sunni traditions, we find narrations that are more or less inconsistent with each other. Some of them, like the rule of reason, distance any kind of impotence from God and do not consider the non-creation of impossible things to be due to God's impotence, but rather to the fact that those things are not capable of being created. On the other hand, we also find narrations in Shia and Sunni sources that say that God has the power to do impossible things. The two groups of narrations mentioned above can be examined in different ways. In one examination, one can consider narrations that contain both answers.

Cite this article: Noui, Ib. & Seyyed Ebrahimi, H. (2026). Examining the Possibility or Refusal of Divine Power Being Associated with Impossible Matters (With Emphasis on the News of the Sects, Including Mutual Responses). *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 10(2), 251-274. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51772.1280>

© The Author(s). Noui, Noui. & Seyyed Ebrahimi, Seyyed Hossein

Publisher: University of Sistan and Baluchestan



DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51772.1280>

The correct answer is given by the Prophet, the wise, the living man, and the incorrect answer is given by the worshipper, the devil, and the dead. It seems that the correct answer is required by reason, prophecy, and life, and the incorrect answer is given by those who are either ignorant or are based on deceiving people, or it is given by those who should be considered as being among the dead.

Discussion

In a general view, it can be said: In these narrations, someone has asked whether God can do impossible things? The meaning of impossible things is things that anyone who imagines them will say to himself that these things cannot be created. But when someone asks whether God cannot create them either? In this case, it will be inconsistent with many verses of the Quran that say that God has the power to do anything. However, in these narrations, wise people and prophets say that the occurrence of these things is impossible, and one should not think that accepting this statement is inconsistent with those verses of the Quran; rather, those verses say that God has the power to do anything that has the possibility of coming into existence, but impossible things do not have this possibility, and only ignorant or deceitful people think that it is possible to submerge large objects into small objects or to create a being like God. However, wise people, guided by their reason, have come to the conclusion that neither impossible things can be created nor can impotence be attributed to God. The prophets - in addition - have also reached such a conclusion with divine guidance. Of course, if we see in a narration that a prophet has said that God has the power to do impossible things, we must say that he meant something else or that the prophet wanted to block the way to the idea that God is also incapable of doing some things. Perhaps this action of the prophets can be considered a matter of debate. A debate that is not undesirable and can be used to save others from misguidance or to close the ground for people to get caught in error and false beliefs. Of course, this action should not be considered the last action of the prophets; rather, it is their first action against such doubts. In their next action, they will guide people towards the correct answer about divine power and will show them that the failure to create impossible things is not due to God's inability; rather, those things are not capable of being created.

Conclusion

An examination of the narrations leads us to the following conclusion:

First: The statement that "God can do impossible things" and the answer that "We do not know whether God can do these things or not" cannot be an answer that rational people or divine prophets consider correct, and these answers can lead a person out of faith.

Second: These answers are in conflict with both reason and the important and correct narrations in which it is stated that impotence cannot be attributed to God, and the fact that impossible things do not occur is due to their lack of ability, not due to any weakness in God.

Third: These narrations are usually not reliable in terms of chain of transmission and do not have a solid and acceptable chain of transmission.

Fourth: Another way to resolve the problem of the above narrations is to say that these narrations do not seek to provide a true and complete answer; rather, they may have been for the sake of argumentation rather than to block the way for further deviations.

بررسی امکان یا امتناع تعلق قدرت الهی به امور محال

(با تمرکز بر اخبار فریقین، مشتمل بر پاسخ های متقابل)

ابراهیم نوئی^۱ | سید حسین سید ابراهیمی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: e_noei@sbu.ac.ir
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته مدرسی معارف اسلامی، گرایش مبانی نظری اسلام، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: ebrahim.noei@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پرسش از امکان یا امتناع تعلق قدرت الهی به امور محال، یکی از چالش های مهم کلامی است که در متون روایی اسلامی، هم در منابع شیعه و اهل سنت، بازتاب یافته است. این مقاله با تمرکز بر اخباری فراهم آمده که در آنها معیار تمایز میان گروه های متقابل (مانند عاقل و احمق، عالم و عابد یا پیامبر و ابلیس) را باور به امکان تعلق قدرت الهی به محالات یا انکار آن دانسته اند و بدین وسیله باید گفت مقاله حاضر در پی پاسخ به این پرسش رفته است که آیا قدرت الهی به انجام امور محال هم تعلق می گیرد؟ این مقصود با روشی توصیفی، تحلیلی و انتقادی دنبال شده و بدین دستاورد انجامیده که دسته ای از اخبار ناظر به این موضوع در منابع فریقین وجود دارد که خاستگاه باور برخی از انسانها به عدم تعلق قدرت الهی به امور محال، برخورداری آنها از عقل یا مقام نبوت است. در مقابل، گروهی که با تمسک به برخی از اخبار می توان آنها را به مردگان ملحق ساخت، گرفتار درجه ای از حماقتند که می پندارند حتی امور محال (مانند فرو رفتن دنیا در تخمی یا آفرینش مثلی برای خداوند) هم متعلق قدرت الهی هستند و ای بسا عبادانی که عبادتشان برآمده از معرفتی شایسته نسبت به خداوند نبوده و به این توهم رسیده اند که انکار امکان ایجاد محالات توسط خداوند، مستلزم اتصاف او به نوعی از عجز و نقص است. تحلیل و انتقاد موجود در نوشتار حاضر هم در قالب بررسی های سندی و مصدری و دلالتی اخبار فوق و با التفات به وجوه نقلی و عقلی مؤید و معارض هر یک از آن اخبار نمایان شده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۳/۲۵	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۵/۴/۲۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۱۸	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۷/۴	
واژه های کلیدی:	
قدرت الهی،	
محالات،	
محال ذاتی،	
عجز،	
گستره ی قدرت خداوند.	

استناد: نوئی، ابراهیم؛ و سید ابراهیمی، سید حسین (۱۴۰۵). بررسی امکان یا امتناع تعلق قدرت الهی به امور محال. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51772.1280>

۱۰ (۲)، ۲۷۴-۲۵۱.



© نویسندگان: نوئی، ابراهیم؛ و سید ابراهیمی، سید حسین

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

قرآن کریم از تعلق قدرت خداوند بر انجام هر شیءای و بالتبع بی گستره بودن قدرت الهی در آیات متعددی سخن می گوید. (از جمله: بقره: ۲۰، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۴۸، ۲۵۹، ۲۸۴؛ آل عمران: ۲۶، ۱۶۵؛ نحل: ۷۷؛ حج: ۶؛ نور: ۴۵؛ عنکبوت: ۲۰؛ فاطر: ۱) متکلمان هم می توانند به تبعیت از این قبیل آیات، چنین باوری داشته باشند. فیلسوفان مسلمان هم می توانند این باور را اقتضای واجب الوجود بودن خداوند بدانند. با این وجود، یکی از پرسشهای مهم اعتقادی این است که اطلاق امکان تعلق قدرت الهی بر انجام هر شیء، آیا شامل اموری مانند فرو بردن دنیا یا زمین و آسمان در یک تخم مرغ هم می شود. فیلسوفان این امور را مستلزم انطباع کبیر در صغیر می دانند و آنها را نمی پذیرند. روایات ناظر به این موضوع را می توان به گونه های مختلفی تقسیم بندی کرد. از جمله:

الف) گونه نخست: روایاتی که در آنها معصوم صریحا اعلام کرده است که نباید عجزی را به خداوند نسبت داد و این قسم امور، محالات هستند و قابلیت موجودیت را ندارند. در مقابل این روایات، اخباری هستند که هم امکان ذاتی تحقق امور محال را تایید می کنند و هم نشان می دهند که این امور در عالم خارج رخ داده اند.

ب) گونه دوم: روایاتی که معیار تمایز عاقل (یا زنده یا پیامبر) از عابد (یا مُرده یا ابلیس) را در باور یا عدم باور به امکان تعلق قدرت الهی به امور محال دانسته اند.

تحقیق حاضر صرفا ناظر به همین گونه اخیر از اخبار است و در پی بررسی گونه نخست اخبار نیست. استقصای کامل اخبار مزبور از منابع مختلف شیعی و اهل سنت و داوری میان آنها مطلوب مقاله حاضر است و مقاله حاضر در پی پاسخ به این پرسش فراهم آمده که اخبار شیعه و اهل سنت درباره امکان تعلق یا عدم امکان تعلق قدرت الهی به امور محال چه پاسخی می دهند؟ این مقاله با روش توصیفی، تحلیلی و انتقادی فراهم آمده است.

درباره پیشینه این تحقیق هم می توان گفت منابع حدیثی به ویژه کتابهای کافی کلینی و توحید صدوق و شرح های ملاصدرا، فیض کاشانی، ملا صالح مازندرانی و علامه مجلسی بر کافی یا شرح قاضی سعید قمی و سید نعمت الله جزایری بر توحید حاوی اخبار و تبیین روایات دال بر امکان یا امتناع فرو رفتن اجسام بزرگ (مثل دنیا و زمین و آسمان) در اجسام کوچک (مانند تخم) هستند؛ وغالبا به صورت عام به نقل و بررسی اخبار می پردازند.

افزون بر این قبیل منابع عام، می‌توان به برخی مقالات هم اشاره کرد که ناظر به وصف قدرت الهی (و بدون تمرکز بر مسئله تعلق یا عدم تعلق قدرت الهی به محالات) است. از جمله:

• قدرت خدا از دیدگاه صدرالمتهلین، علی الهبداشتی، فصلنامه نامه مفید، زمستان ۱۳۷۹، ش ۲۴.

• علم، اراده و قدرت در خدا و انسان از نظر فیلسوف و متکلم، محد حسین بیات، مجله حکمت و فلسفه دانشگاه علامه طباطبائی، پاییز ۱۳۹۰، ش ۳.

• تحلیل شبکه مفهومی قدرت خداوند در قرآن کریم، فاضله غفوریان و حسن بشیر، مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث، پاییز ۱۴۰۰، ش ۵۱.

• تأملی بر پاسخ‌های خواجه نصیرالدین طوسی به ایرادات فیلسوفان بر آموزه دینی قدرت خداوند، اعظم ایرجی نیا، مجله تحقیقات کلامی، تابستان ۱۳۹۹، ش ۲۹.

• حقیقت قدرت الهی در کلام و فلسفه اسلامی، محمدرضا امامی نیا، فصلنامه کلام اسلامی، فروردین ۱۳۹۳، ش ۸۹.

• قدرت مطلق خداوند از منظر قرآن و روایات، علی اکبر شایسته نژاد، پژوهشنامه معارف قرآنی، بهار ۱۳۹۴، ش ۲۰.

علاوه بر مقالات فوق باید به مقاله دیگری اشاره کرد که ناظر به اخبار امکان فرو رفتن اجسام بزرگ در اجسام کوچک تالیف شده و ضمن آنکه آنها را از احادیث مشکله دانسته، درصدد ارائه رویکردهای حلّی نسبت به آنهاست. این مقاله با عنوان «رویکردهای حلّی در احادیث مشکل دالّ بر جا شدن دنیا در تخم مرغ» توسط پویان میرزایی در شماره دوم، سال ۲۵ از مجله علوم حدیث منتشر شده و در آن نشان داده شده که عالمان شیعه سه رویکرد «پذیرشی - تبیینی، پذیرشی - تأویلی و إنکاری» را نسبت به این اخبار اتخاذ کرده اند. در بخش زیادی از این مقاله هم به تفصیل کوشیده است با التفات به تخلخل و حذف فضای خالی اتم و با محاسبات عددی و هولوگرافیک رویکرد اول تبیین گردد. در رویکرد دوم هم ضمن ذکر وجوه متعددی به تأویل این اخبار پرداخته و از مدلول ظاهری آنها إعراض شده است. سرانجام هم در رویکرد سوم، دیدگاه شماری از عالمان شیعه ذکر شده که اخبار فرو رفتن اجسام بزرگ در اجسام کوچک را نفی کرده‌اند.

مقاله حاضر ضمن التفات به نوشته‌های فوق، از جهات زیر با آن مقالات متفاوت به نظر می‌رسد. از جمله:

- تمرکز بر اخبار حاوی پاسخ‌های ارائه شده از سوی اصناف متقابل (عادل - احمق، عادل - عابد و پیامبر - ابلیس) در باب امکان یا عدم امکان تعلق قدرت الهی به امور محال.
- ردیابی منبع یا منابع هر خبر و پی‌گیری التفات یا إعراض عالمان مسلمان در سده‌های مختلف نسبت به آنها.
- مقایسه اخبار شیعی و سنی همنوا یا متعارض در این زمینه.
- تحلیل پرسش و پاسخ مطرح شده در این خبرها و بررسی شواهد موافق و همراستا با مدلول آنها.
- تلاش برای ارائه وجوهی برای علاج تعارضهای میان اخبار فوق.

۱. اخبار دال بر عدم تعلق

دست کم سه دسته از اخبار تمایز بخش زیر را می‌توان در اینجا مورد بررسی قرار داد.

۱-۱. تقابل پاسخ‌های عادل و احمق

در برخی از منابع شیعی خبری منسوب به امام صادق (ع) معیار تشخیص و تمایز فرد عادل از احمق، آن دانسته شده است که انسان عادل، امور محال را تکذیب می‌کند اما احمق آنها را تصدیق خواهد کرد: «إذا أردت أن تختبر عقل الرجل في مجلس واحد فحدثه في خلال حديثك بما لا يكون، فإن أنكره فهو عادلٌ وإن صدّقه فهو أحمق»^۱ (نک: مفید، ۱۴۱۳، ص ۲۴۵؛ فیض کاشانی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۱۲؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۳۱) مطابق این خبر، فردی که به تصدیق امور محال بپردازد احمق بوده و فرد عادل به انکار وقوع امور محال می‌پردازد. روشن است که این خبر پیرامون تصدیق یا تکذیب امور محال به صورت عام است و یکی از مصادیق آن می‌تواند وقوع اموری مانند فرو رفتن اجسام بزرگ (مانند زمین و آسمان یا دنیا) در اجسام کوچک (مانند تخم) باشد. بنابراین اگر هنگام سخن گفتن با کسی، سه بار به او بگوییم که آیا ممکن است زمین و آسمان در تخمی فرو رود و او آن را تکذیب کند، این تکذیب او به سبب عادل بودنش است؛ همچنانکه تنها فرد احمق است که

^۱ . هنگامی که خواستی خرد کسی را در یک نشست بسنجی، در میانه گفتارت با او، سه بار به وی درباره وقوع امر محالی سخن بگو. اگر وقوع آن امر را نپذیرفت، او را عادل بشمار ولی اگر پذیرفت که آن امر محال رخ داده، او را احمق بدان.

وقتی به او بگوییم زمین و آسمان در تخمی فرو رفته است (بدون تغییر در حجم آنها)، او آن را می‌پذیرد.

۲-۱. تقابل پاسخ‌های انسان‌های مرده و زنده

شیخ صدوق در معانی/الأخبار روایتی آورده که مطابق آن امام حسن عسکری (ع) در پاسخ به چیستی مرگ فرمود: «هو التصدیقُ بما لا یكون»^۱ (صدوق، ۱۳۶۱ش، ص. ۲۹۰) گویی فردی را که به تصدیق وقوع امور محال می‌پردازد به منزله مرده و بی بهره از حیات باید شمرد؛ چرا که از عقل خود در انکار وقوع امر محال مدد نجسته است. بنابراین اگر کسی تصدیق کند که جهان در تخمی فرو رفته، از حیات - که عبارت است از بهره‌مندی از عقل - بی بهره بوده و با مردگان تفاوتی ندارد.

۳-۱. تمایز عالم و عابد

منابع اهل تسنن حاوی خبری هستند که در آن ابلیس درباره تعلق یا عدم تعلق قدرت خداوند به آفرینش مانند خود، از دو شخص عالم و عابد می‌پرسد و با پاسخ‌های متقابل عابد و عالم در مواجهه با این سوال روبه رو می‌شود. گویی یکی از معیارهای تفاوت میان عالم و عابد پاسخی است که به این پرسش داده می‌شود. متن و ترجمه خبر چنین است:

قد رُوِيَ عن ابنِ عباس حَکایةٌ ... وهی أنَّ الشَّیاطِینَ قَالُوا لِإِبْلِیسَ: یا سَیِّدُنَا! ما لَنَا نَرَاكَ تَفَرَّحُ بِمَوْتِ الْعَالِمِ ما لَا تَفَرَّحُ بِمَوْتِ الْعَابِدِ؟! وَالْعَالِمُ لَا نَصِيبَ مِنْهُ، وَالْعَابِدُ نَصِيبٌ مِنْهُ؟! قَالَ: انْطَلِقُوا، فَانْطَلِقُوا إِلَى عَابِدٍ، فَأَتَوْهُ فِی عِبَادَتِهِ، فَقَالُوا: إِنَّا نُرِیدُ أَنْ نَسْأَلَکَ، فَانْصَرَفَ، فَقَالَ إِبْلِیسُ: هَلْ یَقْدِرُ رَبُّکَ أَنْ یَخْلُقَ مِثْلَ نَفْسِهِ؟ فَقَالَ: لَا أَدْرِی. فَقَالَ: أَتَرَوْنَهُ لَمْ تَنْفَعُهُ عِبَادَتُهُ مَعَ جَهْلِهِ؟! فَسَأَلُوا عَالِمًا عَنْ ذَلِكَ؟ فَقَالَ: هَذِهِ الْمَسْأَلَةُ مُحَالٌ، لِأَنَّهُ لَوْ كَانَ مِثْلُهُ، لَمْ یَكُنْ مَخْلُوقًا، فَکَوْنُهُ مَخْلُوقًا وَهُوَ مِثْلُ نَفْسِهِ مُسْتَحِیْلٌ، فَإِذَا كَانَ مَخْلُوقًا لَمْ یَكُنْ مِثْلُهُ، بَلْ كَانَ عَبْدًا مِنْ عَبِيدِهِ. فَقَالَ: أَتَرَوْنَ هَذَا یَهْدُمُ فِی سَاعَةٍ ما أَبْنِیَهُ فِی سِنِینَ؟!^۲ (خطیب بغدادی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص. ۱۲۵)

^۱ . مرگ عبارت است از باور به (وقوع) امر محال.

^۲ . روایتی از ابن عباس ... نقل شده است که شیاطین به ابلیس گفتند: ای مولای ما! چرا می‌بینیم که تو را که به مرگ عالم شادی می‌کنی ولی نسبت به مرگ عابد آن احساس شادی را نداری؟ ابلیس به آنان گفت: به سوی عابدی راه بیفتند. هنگامی که نزد عابد رسیدند او را در مقام عبادت یافتند. به او گفتند می‌خواهیم از تو مسأله‌ای را بپرسیم. ولی او به آنها اعتنائی نکرد. در این میان ابلیس از عابد پرسید: آیا پروردگارت می‌تواند مانند خودش را بیافریند؟ عابد در پاسخ گفت: نمی‌دانم. ابلیس به شیاطین گفت: آیا نمی‌بینید که باوجود این جهل، عباداتش او را سودی نمی‌رساند؟!

این خبر اولین بار در کتاب *الفقیه و المتفقه خطیب بغدادی* (ت. ۴۶۳ق) آمده است. (همان) بعد از او این خبر را در کتاب *مفتاح دار السعادة* ابن قیم جوزیه حنبلی (ت. ۷۵۱ق) (بی تا، ج ۱، ص ۶۹) و نیز در *رسائل و فتاوی ابی بطین* (ت. ۱۲۸۲ق) (۴۱۲ق، ج ۱، ص ۲۲۶) می بینیم. عدم ذکر و عدم تکرار این خبر طی قرون مختلف به نحوی حکایت از إعراض یا کم توجهی به این خبر از سوی اندیشمندان اهل سنت دارد. درباره سند این حدیث هم باید گفت جز ابن عباس نام هیچ فردی در سلسله سند این خبر نیامده است. از این جهت نمی توان به آن روی خوش نشان داد و باید گفت از لحاظ سندی قابل اعتماد نیست. البته این بدان معنا نیست که پاسخ مطرح شده در این خبر از سوی فرد عاقل در جواب سؤال ابلیس را نمی توان تأیید کرد.

مطابق این خبر، ابلیس مثالی را برای محالات ذاتی ذکر کرده است که نمی توان فرضی را برای آن تصور کرد که این محال ذاتی به محال عادی تبدیل شود و بالتبع نمی توان استحاله وقوع آن را به استبعاد تنزل داد؛ بلکه اینکه خداوند بتواند مانندی برای خود بیافریند با فرض مماثلت با خداوند سازگاری ندارد. بنابراین ابلیس از عالم و عاقل پرسیده است که آیا پروردگارتان این قدرت را دارد که امر محالی (آفرینش موجودی کاملاً مماثل با خداوند، حتی از حیث خالقیت و مخلوق نبودن) را انجام دهد؟ روشن است که در تلقی ابلیس، هر یک از عالم و عابد اگر پاسخ مثبت به این پرسش دهند عملاً از باور به توحید دست برداشته اند و اگر پاسخ منفی به این پرسش بدهند، از اطلاق قدرت الهی دست شسته اند. ابلیس در این طرح پرسشها به دنبال آن رفته که معیاری برای تفاوت منزلت عالم و عابد نشان دهد، تفاوتی که سبب می شود ابلیس از مرگ عالم خوشحال شود و ابراز شادمانی کند، اما نسبت به مرگ عابد دچار چنین خرسندی نشود. گویی در نگاه ابلیس، عابد در مقایسه با عالم درک کاملی از قدرت الهی ندارد و در مواجهه با چالش هایی (از جنس امکان آفرینش موجودی که از همه جهت مثل خداوند) تنها به «لا أدری» (نمی دانم) بسنده می کند و نمی تواند از عقایدی محکم، رخنه ناپذیر و ایمن برخوردار باشد. اما عالم از عقایدی استوار و مستدل برخوردار است و می تواند با

در پی آن همین سوال را از عالمی پرسیدند. او در پاسخ گفت: این خواسته امری محال است؛ زیرا اگر (آن مخلوق) مانند او بود دیگر نمی توانست مخلوق باشد (بلکه خالق می بود) بنابراین محال است در حالی که مخلوق است مانند خداوند (خالق) باشد و مخلوق بودنش مانع همانندی او با خداوند می شود، بلکه در این صورت او بنده ای از بندگان خواهد بود. ابلیس به شیاطین گفت: آیا می بینید که این عالم در هر لحظه ای توانست تمام بنیانی را که سالها برایش تلاش کرده بود، منهدم سازد؟

استدلالی عقلی از شبهات اعتقادی (و از جمله در باب گستره قدرت الهی) پاسخ دهد و مانع دسیسه‌ها و سوسه‌های ابلیس در باورهای مسلمانان شود.

عابد بعد از آنکه تلقی روشنی از پرسش ابلیس نسبت به تعلق یا عدم تعلق قدرت الهی به آفرینش خدایی مانند خود، پیدا کرد نتوانست به عجز خداوند از انجام چنین مثالی اعتراف کند، همچنانکه نتوانست از اطلاق قدرت الهی (که در قرآن کریم هم مکرراً آمده) دست بردارد. از این رو عابد ترجیح داد به گفتن «لا أدري» (نمی‌دانم) بسنده کند و البته می‌دانیم که مطابق روایت منسوب به امام علی علیه السلام «قَوْلُ لَا أَعْلَمُ نَصْفُ الْعِلْمِ»^۱ (تمیمی، ۱۳۶۶ ش، ص. ۴۸؛ لیثی واسطی، ۱۴۱۷ ق، ص. ۲۷۲) و نیز مطابق خبر منسوب به ابن عباس «إِنَّ قَوْلَ لَا أَدْرِي نَصْفُ الْعِلْمِ»^۲ (بلاذری، ۱۳۹۷ ق، ج ۴، ص. ۵۲). این سخن عابد بی‌بهره از علم نیست و از این جهت که عابد اعتراف به عجز خداوند نکرده است، باید با او همراه شد اما باید توجه داشت که عابد از این حیث که نتوانسته است مانند عالم صریحاً پاسخ و استدلالی به این مسأله بدهد، خود را از نیمه دیگر علم محروم کرده است.

این در حالی است که عالم هم به خوبی شبهات ابلیس - از جمله در باب اطلاق یا تقييد قدرت الهی - را درک می‌کند، و هم به روشنی وجه مغالطی بودن آن را آشکار می‌سازد و نشان می‌دهد که ابلیس چگونه در این پرسش خود گرفتار امری محال و متناقض شده است.^۳ بنابراین عالم هرگز دست از اطلاق قدرت الهی بر نمی‌دارد و آفرینش مثل و مانند برای خداوند را امری محال و ناشدنی می‌داند و نشان می‌دهد که اطلاق قدرت الهی را نمی‌توان به امور محال مقید ساخت. وجه محال ذاتی بودن آفرینش مثل خداوند توسط خداوند در نگاه عالم آن است که اگر خداوند مخلوق، مثل خداوند باشد دیگر نمی‌تواند مخلوق باشد و ضرورتاً باید خالق باشد. بنابراین جمع میان مخلوقیت و خالقیت چنین خدایی امر محالی است. این پاسخ عالم به قدری استوار است که ابلیس با شنیدن آن به دیگر شیاطین اعلام کرد که آیا نمی‌بینید عالم با چنین پاسخی چگونه توانست ساختمان را که سالها برای بنایش زحمت کشیده بودم، ویران ساخت؟! بنابراین وجه تفاوت عالم با عابد در پاسخ به این مثال مطرح شده توسط ابلیس، آن است که عالم می‌تواند با تحلیل درستی وجه استحاله ذاتی آن مثال را نشان

^۱. گفتن «نمی‌دانم»، نیمی از دانایی است.

^۲. به درستی که گفتن «نمی‌دانم»، نیمی از دانایی است.

^۳. پس گفت: این مسأله، امری محال است.

دهد و آشکار سازد این قبیل مثالها نمی تواند مستلزم انتساب عجز به خداوند باشد، ولی عابد نمی تواند چنین شبهه‌ای را برطرف سازد و اعلام می کند که از پس این قبیل شبهات بر نمی آید.

۲. اخبار تعلق قدرت الهی به محالات

در این زمینه مجموعاً دو دسته اخبار تمایز بخش در اختیار داریم.

۲-۱. دسته اول اخبار: تمایز عالم از عابد

مطابق روایتی که پیش از این از منابع اهل سنت مورد بررسی قرار گرفت، ابلیس سوال واحدی را از عابد و عالمی پرسید و با دو پاسخ متفاوت مواجه شد. پاسخ عابد چیزی جز «لا أدري و نمی دانم» نبود در حالی که عالم استدلالی فلسفی بر محال ذاتی بودن سؤال ابلیس و خارج بودن سؤال او از دایره متعلقات قدرت الهی بود. ابلیس هم پاسخ عالم را تأیید کرد. اما بر خلاف خبر فوق، خبر دیگری (هرچند با وجود برخی تفاوتها در منابع مختلف) و در فضایی کاملاً شبیه فضای خبر فوق و البته با مضمونی ناسازگار با آن منعکس شده است که در آن خبر هم ابلیس به همراه شیاطین از عالم و عابدی می پرسند: آیا پروردگارشان توانایی دارد دنیا را درون تخمی قرار دهد؟ عابد در پاسخ به آن به «لا أدري و نمی دانم» بسنده می کند و ابلیس این پاسخ او را حمل بر کفرش می سازد، بر خلاف خبر سابق که در آن ابلیس فقط به جهل و عدم انتفاع عابد از عبادتش در پاسخ به این پرسش بسنده کرده بود در این خبر، ابلیس به تکفیر عابد روی می آورد؛ چرا که خداوند را صریحاً از عجز منزّه نساخته است و سالها عبادتش نتوانسته او را به مرحله‌ای از معرفت نسبت به خداوند برساند که صریحاً نسبت عجز به خداوند را انکار کند؛ تا چه رسد به اینکه بتواند همانند عالم در خبر سابق، استدلالی هم بر نادرستی انتساب عجز به خداوند و استحاله وقوع چنین مثالهایی ارائه بدهد!

اما عالم هم بر خلاف خبر سابق، این بار صریحاً اعلام کرد که خداوند بر انجام این کار قدرت دارد. ابلیس از او می پرسد که خداوند چگونه می تواند دنیا را در تخم فرو برد؟ عالم هم در پاسخ به قول الهی «کُن» اشاره می کند که بلافاصله به «یکون» تبدیل می شود. ابلیس که پاسخ عالم را مطابق با واقع می بینید به دیگر شیاطین متذکر می شود که یک عالم با ارائه چنین پاسخهایی، بسیاری از انسانها را از دسترس تباهی او رها می سازد. پاسخ عالم در این خبر هرچند از این حیث که عجز را به خداوند نسبت نداده، پاسخی متین است اما بالأخره به نحوی با عقل آدمی هم در تعارض است؛ چگونه می توان پذیرفت که بدون وقوع هر گونه تغییری در حجم دنیا و تخمی، بتوان جسم بزرگتر

(دنیا) را در جسم کوچکتر (تخم) فرو برد؟ اگر دنیا بزرگتر از تخم است پس در تخم فرو نخواهد رفت و اگر در تخم می‌تواند فرو برود پس از تخم بزرگتر نیست (تناقض در بزرگتر بودن و بزرگتر نبودن دنیا از تخم)؛ همچنانکه مستلزم آن است که از سویی بپذیریم تخم کوچکتر از دنیاست و از سوی دیگر باید بپذیریم که از دنیا کوچکتر نیست، چون ممکن است دنیا در آن فرو برود (تناقض در کوچکتر بودن و کوچکتر نبودن تخم از دنیا). متن خبر مزبور چنین است:

«أَنَا [أَنْبَأُ] أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عُمَرَ الصَّابُونِيِّ، أَنَا [أَنْبَأُ] أَبُو سُلَيْمَانَ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ الْخَرَّائِيِّ، أَخْبَرَنَا أَبُو عَلِيٍّ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ شُعَيْبٍ الْمَدَائِنِيِّ - بِمَضَرَ - قَالَ: قَالَ الْمُزَنِيُّ يَغْنِي أَبُو إِبْرَاهِيمَ إِسْمَاعِيلَ بْنُ يَحْيَى - رَوَى عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَالَ: "إِنَّ الشَّيَاطِينَ قَالُوا لِلْإِبْلِيسِ: يَا سَيِّدَنَا! مَا لَنَا نَرَاكَ تَفْرَحُ بِمَوْتِ الْعَالِمِ، مَا لَا تَفْرَحُ بِمَوْتِ الْعَابِدِ، وَالْعَالَمُ لَا تُصِيبُ مِنْهُ، وَالْعَابِدُ تُصِيبُ مِنْهُ؟ قَالَ: أَنْطَلِقُوا، فَأَنْطَلِقُوا إِلَى عَابِدٍ فَأَتَوْهُ فِي عِبَادَتِهِ فَقَالُوا: إِنَّ الشَّيَاطِينَ قَالُوا لِلْإِبْلِيسِ: يَا سَيِّدَنَا! مَا لَنَا نَرَاكَ تَفْرَحُ بِمَوْتِ الْعَالِمِ، مَا لَا تَفْرَحُ بِمَوْتِ الْعَابِدِ، وَالْعَالَمُ لَا تُصِيبُ مِنْهُ، وَالْعَابِدُ تُصِيبُ مِنْهُ؟ قَالَ: أَنْطَلِقُوا، فَأَنْطَلِقُوا إِلَى عَابِدٍ فَأَتَوْهُ فِي عِبَادَتِهِ فَقَالُوا: إِنَّا نُرِيدُ أَنْ نَسْأَلَكَ فَأَنْصَرَفَ، فَقَالَ لَهُ الْإِبْلِيسُ: هَلْ يَقْدِرُ رَبُّكَ أَنْ يَجْعَلَ الدُّنْيَا فِي جَوْفِ بَيْضَةٍ، فَقَالَ: لَا أَذْرِي، فَقَالَ: أَتُرَوْنَهُ كَفَرَ فِي سَاعَةٍ. ثُمَّ جَاءُوا إِلَى عَالِمٍ فِي حَلَقَتِهِ يُضَاحِكُ أَصْحَابَهُ وَيُحَدِّثُهُمْ، فَقَالَ: إِنَّا نُرِيدُ أَنْ نَسْأَلَكَ، فَقَالَ: سَلْ، فَقَالَ: هَلْ يَقْدِرُ رَبُّكَ أَنْ يَجْعَلَ الدُّنْيَا فِي جَوْفِ بَيْضَةٍ؟ قَالَ: نَعَمْ قَالَ: وَكَيْفَ؟ قَالَ: يَقُولُ: كُنْ فَيَكُونُ، فَقَالَ: أَتُرَوْنَ ذَلِكَ لَا يَعْدُو نَفْسَهُ؟! وَهَذَا يُفْسِدُ عَلَى عَالَمًا كَثِيرًا» (ابن عبد البر، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۲۷)

مطابق نقل همین خبر توسط ابوالأشبال الزهیری در شرح اصول اعتقاد أهل السنة للأکاکبی (بی‌تا، ج ۴، ص ۱۸۰) عابد بلافاصله اعلام کرد که خداوند از فرو بردن دنیا در تخم ناتوان است و آیاتی از

۱. ... از ابن عباس روایت شده است که گفت: شیطان‌ها به ابلیس گفتند: ای سرور ما! چرا آنچنان که برای مردن عالم خرسند می‌شوی برای مردن عابد، خوشحال نمی‌شود؟ در حالی که عالم را با تو کاری نیست ولی عابد به عبادت می‌پردازد و تو را مخالفت می‌کند. ابلیس به آنان گفت: راه بیفتید. آنان هم با او به سوی عابدی که در حال عبادت بود، رفتند و به او گفتند از او سوالی دارند، اما او به آنان توجهی نکرد. اما ابلیس از او پرسید: آیا پروردگارت می‌تواند دنیا را درون تخمی قرار دهد؟ عابد گفت: نمی‌دانم. ابلیس (به شیطان‌ها) گفت: او را می‌بینید که چه زود کافر شد. سپس آنان نزد عالمی رفتند که شاگردانش گرد او بودند و با آنها سخن می‌گفت. ابلیس به آن عالم گفت: من می‌خواهم از تو سوالی بپرسم. عالم به او اجازه پرسیدن داد. ابلیس گفت: آیا پروردگارت می‌تواند دنیا را درون تخمی بگنجاند؟ عالم گفت: آری. ابلیس پرسید: چگونه؟ عالم گفت: خداوند به آن می‌گوید «باش» و آن واقع می‌شود. ابلیس به شیطان‌ها گفت: آیا می‌بینید که آن عالم با خودش دشمنی نمی‌کند و چگونه بسیاری از مردم را از سلطه من خارج می‌سازد.

قرآن که دلالت بر اطلاق قدرت الهی دارد را فراموش کرد. ابلیس هم این اقدام عابد را حمل بر کفر او ساخت. «وقالوا: یا فلان! هل يستطيع ربك أن يجمع الدنيا في بيضة؟ قال: أعود بالله إنه لا يقدر على ذلك، فنفى عن الله عز وجل القدرة - نسي أنه القدير وأنه يفعل ما يريد - فرجعوا إليه - أي إلى شيخهم وأستاذهم إبليس الكبير - فقالوا: إنا سألناه فقال: أعود بالله، إنه لا يقدر على ذلك. فقال: كفر من حيث لا يدري».^۱ اما عالم در پاسخ به همین سوال خندید و گفت: خداوند بر فرو بردن دنیا در تخم قدرت دارد، زیرا هیچ امری در زمین و آسمان ناتوان نیست که خداوند از انجامش ناتوان باشد و خداوند می تواند حجم تخم را بزرگتر از حجم دنیا سازد یا حجم دنیا را از حجم تخم کوچکتر سازد و بالتبع دنیا را در تخم بگنجاند. «فسألوه نفس السؤال؟ فضحك العالم وقال: نعم يقدر على ذلك؛ لأنه لا يعجزه شيء في الأرض ولا في السماء». قالوا: وكيف؟ قال: إما أن يكبر حجم البيضة فيدخل الدنيا فيها، وإما أن يصغر الدنيا ويدخلها في البيضة».^۲

نخستین بار این خبر در قرن چهارم ضمن کتاب جامع البیان وفضله توسط ابن عبد البر اندلسی (۳۶۸ - ۴۶۳ق) آمده است. پس از وی هم ابوبکر احمد بن علی بن ثابت معروف به خطیب بغدادی (۳۹۲ - ۴۶۲ق) در الفقیه و المنقعه (ج ۱، ص ۱۲۵) و ابن قیم جوزیه (۶۹۱ - ۷۵۱ق) در مفتاح دار السعادة (ج ۱، ص ۶۹۰) این خبر را گزارش کرده اند. این منابع را باید مهمترین منابعی شمرد که خبر حاضر در آنها منعکس شده است. با این وجود، شارحان حدیث در اهل سنت غالباً این خبر را ضعیف تلقی کرده اند، به ویژه آنکه در این خبر فاصله میان اسماعیل بن یحیی المزنی تا ابن عباس افتادگی دارد.^۳ ابو الأشبال حسن الزهیری مصری در شرحش بر کتاب شرح اصول اعتقاد اهل السنة والجماعة

^۱ . وگفتند: ای فلان! آیا پروردگارت می تواند دنیا را در تخمی فرو برد؟ گفت: پناه بر خدا، او بر چنین کاری قدرت ندارد. پس او خداوند را ناتوان دانست و از یاد برد که او قدیر و تواناست و هرکاری را اراده کند می تواند انجام دهد. شیطان ها به سوی سرور و استادشان ابلیس بازگشتند و به او گفتند: ما از او چنان پرسیدیم و او در پاسخ گفت: پناه بر خدا، او بر چنین کاری قدرت ندارد. ابلیس به شیطان ها گفت: او با این پاسخ، بدون آنکه خود بداند، کافر گردید.

^۲ . از عالم نیز همان سوالی را پرسیدند که از عابد پرسیده بودند. عالم خندید و گفت: بله، خداوند می تواند چنین کن؛ زیرا هیچ امری در زمین و آسمان نمی تواند او را از انجام کاری ناتوان سازد. شیطان ها پرسیدند: خداوند چگونه دنیا را در تخمی فرو می برد؟ عالم گفت: یا حجم تخم را بزرگتر از حجم دنیا می سازد و دنیا را در آن فرو می برد و یا اینکه حجم دنیا را از تخم کوچکتر می سازد سپس آن را در تخم می گنجاند.

^۳ . به تعبیر بیارمی: «ضعیف: أخرجه الخطيب في «الفقيه و المتفقه» (ج ۱، ص ۲۶) من طريق إسماعيل بن يحيى المزني، عن ابن عباس، و سنده ضعيف؛ لأنه منقطع بين المزني و ابن عباس».

نوشته هبۀ الله بن حسن بن منصور طبری لالکایی (ت. ۴۱۸ق) همین ماجرا را با تفاوت‌هایی از ابن عباس آورده و ضمن تضعیف آن متذکر شده است که واعظان آن را از احادیث یا قصص مسلم دانسته‌اند. ابن عبدالبر هم این خبر را بدون اسناد یا به عبارت دقیقتر با اسنادی واهی و جداً سست نقل کرده است. (الزهیری، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۸)

ابلیس در این خبر یکی از چالش‌های ناظر به گستره قدرت الهی را برای عابد و عالم مطرح کرده است که هرچند همانند خبر سابق، مسأله اصلی با عبارت «هل یقدر ربُّک» پرسیده شده اما متعلق این قدرت، آفرینش موجودی همانند خداوند نیست، بلکه عبارت است از امکان قرار گرفتن جسمی بزرگ (دنیا) در جسمی کوچک (تخم). ابلیس بنا دارد عابد و عالم را بر سر دو راهی قرار دهد که پیمودن هر دو راهش بی‌چالش نیست. اگر آنها در پاسخ بگویند که خداوند چنین قدرتی را ندارد، عملاً نقص و عجز را به او نسبت داده‌اند و گویی با عمومات آیاتی مانند «إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (بقره: ۲۰، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۴۸، ۲۵۹، ۲۸۴؛ آل عمران: ۲۶، ۱۶۵؛ نحل: ۷۷؛ حج: ۶؛ نور: ۴۵؛ عنکبوت: ۲۰؛ فاطر: ۱) مخالفت کرده‌اند. اگر هم در پاسخ، آری بگویند با این چالش مواجهند که چگونه با حکم روشن عقل خود به تقابل برخیزند که می‌گویند ممکن نیست جسمی (دنیا) هم از جسم دیگری (تخم) بزرگتر باشد (که بالتبع ممکن نباشد که در آن فرو برود) و هم بزرگتر نباشد (وبالتبع ممکن باشد که در آن فرو برود).

مطابق خبر حاضر، دو نقل از پاسخ عابد به پرسش ابلیس در اختیار داریم. در نقل نخست: عابد به گفتن «لا أدری» (نمی‌دانم) بسنده می‌کند. این پاسخ همانند خبر سابق است، با این تفاوت که واکنش ابلیس در اینجا متفاوت با واکنشی است که در خبر سابق به پاسخ عابد «لا أدری» (نمی‌دانم) داده بود. در اینجا ابلیس صرفاً نمی‌گوید که عابد، فردی جاهل است و عبادتش او را برای یافتن پاسخ صحیح و استدلال مناسب برای آن سودی نبخشیده است؛ بلکه ابلیس حتی همین پاسخ «نمی‌دانم» عابد را هم بر کفر او حمل می‌سازد؛ چرا که عابد صریحاً انتساب عجز به خداوند را نفی نکرد. عابد دست کم می‌توانست بگوید نمی‌توان و نباید عجز را به خداوند نسبت داد؛ هرچند نمی‌توانم در خصوص این مثال و مانند آن پاسخ روشنی بدهم.

عابد البته مطابق نقل دوم این خبر، به جای آنکه در پاسخ این پرسش بگوید: «نمی‌دانم»، ترجیح داده است که بگوید: خداوند از انجام این قسم افعال عاجز است. ابلیس هم از همین جهت که عابد عجز را به خداوند نسبت داده، او را کافر دانست.

پاسخ‌های عالم هم مطابق دو نقل فوق، قدری متفاوت است. مطابق نقل اول، عالم ضمن اینکه صریحا اعلام می‌کند خداوند قدرت دارد اجسام بزرگ (مانند دنیا) را در اجسام کوچک (مثل تخم) فرو برد، وقوع این قسم افعال را از قسمی از افعال الهی می‌داند که پس از آنکه خداوند اراده ایجاد آنها را کرد، صرفا به گفتن «کُن» بسنده می‌کند و آن افعال هم بی‌درنگ ایجاد می‌شوند «فیکون». اما مطابق نقل دوم، عالم ابتدا صریحا به نفی ناتوانی خداوند از انجام هر فعلی در آسمانها و زمین می‌پردازد و در ادامه اعلام می‌کند که خداوند با تصرف در حجم جسم بزرگتر می‌تواند آن را در جسم کوچکتر فرو برد. همچنین ممکن است خداوند در حجم جسم کوچکتر تصرف کند و آن را به اندازه ای بزرگ سازد که جسم نخست در آن فرو رود. بنابراین عالم پذیرفت تا موقعی که حجم آن دو جسم تغییری نکرده، امکان ندارد جسم بزرگتر (دنیا) در جسم کوچکتر (تخم) فرو برود و خداوند هم اگر اراده کند که چنین کند حتما ابتدا در حجم آن دو جسم تصرف خواهد کرد.

۲-۲. دسته دوم اخبار: تمایز پیامبر از ابلیس

خبری متأخر و فاقد سند در کتاب البحر/المدید فی تفسیر القرآن/المجید نوشته ابوالعباس احمد بن محمد بن مهدی بن عجبیه حسنی (۱۱۶۰ - ۱۲۲۴ق) آمده است که مطابق آن ابلیس به سوی حضرت ادریس نبی (ع) رفت و از او پرسید: آیا پروردگارت می‌تواند دنیا را در یک پسته جای دهد؟ آن پیامبر الهی هم که مشغول خیاطی بود در جواب ابلیس صراحتا اعلام کرد که خداوند می‌تواند دنیا را در پسته، بلکه حتی در سر سوزنی جای دهد. آن حضرت بلافاصله پس از این پاسخ، با سوزنی که به دست داشت به چشم ابلیس آسیب زد. (ابن عجبیه، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۳۴۴) سید نعمت الله جزایری (ت. ۱۱۱۲ق) هم خبری قریب المضمون به این خبر را نقل کرده است؛ بدون آنکه آن را به معصومی نسبت دهد و یا سندی برای آن ارائه دهد. البته این خبر نه در منابع شیعی پیش از وی دیده می‌شود و نه جزایری خود آن را به منبعی شیعی مستند ساخته است. مطابق آن ابلیس نزد حضرت ادریس (ع) در مسجد کوفه رفت و از او پرسید: آیا پروردگارت می‌تواند دنیا را در تخمی فرو برد، بدون آنکه در حجم آنها تغییری دهد؟ ادریس نبی (ع) از ابلیس خواست نزدیکش آید و چون او

نزدش رفت، سوزن خود را در چشمش فرو برد و او را کور ساخت و به او فرمود: پروردگارم بر این امر قدرت دارد. (جزایری، ۱۴۲۹، ج ۳، ص ۹۶)

۳. بررسی و نقد

۱. وجه مشترک اخبار فوق آن است که در آنها از امکان تعلق یا عدم تعلق قدرت الهی بر انجام امور محال پرسیده‌اند. البته مصداق محال در این اخبار متفاوت است. در خبری، سخن از آفرینش مثلی برای خداوند توسط خود خداوند است و وجه محال بودنش هم آن است که از سویی مثل خداوند است پس نباید مخلوق باشد و از طرف دیگر چون خداوند او را ایجاد کرده باید پذیرفت خداوند نیست و مخلوق است. روشن است که این سخن مستلزم پذیرش تناقض در خدا بودن و خدا نبودن موجود مخلوق است. اما در خبر دیگری، مصداق امر محال عبارت است از اینکه جسمی (دنیا) هم بزرگتر از جسم دیگر باشد (و ممکن نباشد که در آن فرو برود) و هم از آن بزرگتر نباشد و بتواند در آن فرو برود. می‌دانیم که نمی‌توان درباره امکان موجود شدن امور محال، دو حکم متفاوت داد؛ چرا که حد وسط برهان دال بر استحاله ایجاد، محال بودن است و نه خصوصیتِ مصداق این استحاله (آفرینش مثل برای خداوند یا گنجاندن جسم بزرگ در جسم کوچک). این سخن در برخی از روایات موجود در منابع شیعه در قالب تعبیر «والذی سألتنی لا یکون» (صدوق، ۱۴۱۶ق، ص ۱۳۰ و قطب الدین راوندی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۲۶۹) آمده است.

با این وجود عابد که خود را به عبادت مشغول داشته و عبادتش مبتنی بر اندیشه و باور راسخ نیست (یا دست کم واجد مراتب عالی معرفت دینی نیست)، گاهی در پاسخ به پرسشهایی که از هر دو مصداق امر محال می‌پرسیدند با تعبیر «لا أدری» (نمی‌دانم) به عجز خود از دادن پاسخ مناسب به این پرسش اعتراف می‌کند و گاهی (در خصوص امکان تعلق قدرت الهی به فرو بردن دنیا در تخم) پاسخی به این پرسش می‌دهد که مستلزم انتساب عجز و ناتوانی به خداوند است. ابلیس هر دو پاسخ چنین عابدی را حمل بر کفر او می‌سازد.

اما عالم اولاً هرگز نمی‌پذیرد که ممکن است مصادیق مزبور با حفظ فرض‌های سائل، محقق شود. مصداق اول (آفرینش همانند برای خداوند) به هیچ وجه و فرضی ممکن نیست و پذیرش آن مستلزم پذیرش تناقض است. مصداق دوم (فرو بردن دنیا در تخم) هم با حفظ حجم کنونی آنها امری شدنی نیست اما خداوند این توان را دارد که با حفظ ذات دنیا و ذات تخم، در عرضی از آنها به نام حجم و

اندازه تصرف کند، و به دنیا جسمی کوچکتر از حجم تخم بدهد و آن را در تخم فرو برد. البته این اقدام الهی از سنخ امور غیر متعارفی است که خداوند کافی است آنها را اراده کند و صرفاً قول خویش «کن» را برای جاری سازد تا ایجاد شوند. مشابه این پاسخ را در برخی اخبار موجود در منابع شیعی هم می‌توان دید که مطابق آنها حضرت مسیح و حضرت علی علیهما السلام پس از آنکه صریحاً انتساب عجز به خداوند را انکار کرده‌اند، به امکان تغییر حجم زمین و تخم و گنجاندن زمین در تخم التفات داده‌اند. «وَيْلَكَ إِنَّ اللَّهَ لَا يُوصَفُ بِعَجْزٍ وَ مَنْ أَقْدَرُ مِمَّنْ يَلْطَفُ الْأَرْضَ وَ يُعْظِمُ الْبَيْضَةَ»^۱ (صدوق، ۱۴۱۶ق، ص ۱۲۷ - ۱۳۰)

۲. گفته شد که در منابع اهل سنت با دو دسته اخبار در باب تعلق یا عدم تعلق قدرت الهی مواجهیم که به نوعی وجه معیار تمایز میان عالم و عابد هستند.

عابد در خوش بینانه‌ترین وضعیت اعلام می‌کند که نمی‌داند قدرت الهی به محالات (ی مانند آفرینش مثل برای خداوند یا فرو بردن اجسام بزرگ در اجسام کوچک) تعلق می‌گیرد یا نه؟ ابلیس این پاسخ عابد را حمل بر جهل و کفر او ساخت؛ چرا که دست کم عابد باید ابتدا می‌گفت نمی‌توان به خداوند عجز را نسبت داد و در ادامه اظهار می‌داشت که نمی‌داند چگونه به این شبهه پاسخ دهد. پاسخ دیگر عابد هم نشان از مرتبه شدیدتر کفر او دارد آن است که به خداوند عجز را نسبت داده و اظهار کرد که خداوند بر فرو بردن دنیا در تخمی قدرت ندارد.

ولی عالم صریحاً انتساب عجز به خداوند را منکر شد و بر استحاله برخی از مصادیق محال (آفرینش مثل برای خداوند) استدلال آورد. عالم همچنین درباره برخی دیگر از مصادیق محال (فرو بردن دنیا در تخم) هم ضمن آنکه ذاتاً آنها را ناشدنی دانست و به نحو اجمالی اعلام کرد که ممکن است تحقق کارهایی که به نظر ما محال می‌آیند صرفاً به اراده الهی و ابداع او (کن، فیکون) نیاز داشته باشد. عالم در ادامه هم به تفصیل اعلام می‌کند که خداوند می‌تواند در حجم دنیا و تخم تصرف کند (تصرف در عرضی به نام حجم) و این گنجاندن محقق شود.

پیش از این گفته شد که در منابع شیعی هم اخباری وجود دارد که معیار تمایز میان عاقل و احمق را در عدم پذیرش وقوع محالات یا پذیرش آنها می‌داند. بنابراین اخبار، عاقل کسی است که منکر

^۱. وای بر تو! خداوند به ناتوانی شناخته نمی‌شود و چه کسی از خداوند تواناتر است که حجم زمین را بکاهد و حجم تخم را بزرگ سازد.

وقوع محالات می‌شود و احمق کسی است که وقوع محالات را می‌پذیرد. مطابق این خبر، «عقل» را باید بر «عالم» در اخبار عدم تعلق در منابع اهل سنت تطبیق داد که ضمن انکار وقوع محالاتی مانند آفرینش مثل برای خداوند، بر متناقض بودن آنها هم استدلال اقامه می‌آورد. باید توجه داشت که نباید «احمق» ذکر شده در خبر شیعی را بر «عاقلی» تطبیق داد که مطابق اخبار اهل سنت می‌پذیرد که امکان دارد خداوند در حجم دنیا و تخم تصرف کند و دنیا را در تخم فرو برد؛ زیرا مراد از «احمقی» که در خبر شیعی ذکر شده بود کسی است که با فرض عدم تغییر در حجم دنیا و تخم، همچنان اصرار می‌ورزد که خداوند می‌تواند دنیا را در تخم فرو برد ولی «عالمی» که در خبر اهل سنت پذیرفته است که خداوند می‌تواند دنیا را در تخمی فرو برد فرضش آن بوده است که خداوند در حجم آنها تصرف می‌کند سپس عملیات گنجاندن را انجام می‌دهد.

تطبیق خبر شیعی بر اخبار اهل سنت درباره «عابد» هم ما را به این نتیجه سوق می‌دهد که سخن پیرامون کسانی است که بدون معرفت کافی نسبت به اوصاف الهی، خود را در اعمال ظاهری دینی غوطه‌ور کرده‌اند و به محض مواجه شدن با کوچکترین شبهه‌ای، از ساحت ایمان خارج شده و به وادی کفر می‌افتند. حال گاهی چون صریحا خداوند را از عجز منزّه نمی‌کنند (که درباره این فرض، خبر شیعی حاوی معیار تمایز عاقل و احمق سکوت کرده بود) و گاهی هم صریحا عجز را به خداوند نسبت می‌دهند (که خبر شیعی صریحا هر کسی را که وقوع محالات را می‌پذیرد - هر چند در ظاهر، عابد هم باشد - احمق می‌داند).

۳. در هیچ یک از دو دسته اخبار تعلق یا عدم تعلق قدرت الهی به محالات، به نادرستی اصل سؤال سائل پرداخته نشده است. گویا هیچ یک از عابد و عالم تفتن نداشته‌اند که اصل سؤال، نادرست است و به نحوی درصدد ارائه پاسخ برآمده‌اند. این در حالی است که این پرسش گرفتار نوعی خودستیزی است؛ چرا که تخم هم جزئی از دنیاست و گویی سائل پرسیده است آیا خداوند قدرت دارد کلّ دنیا را در جزء کوچکی از همین دنیا فرو برد، بدون آنکه دنیا از جزء خودش کوچکتر شود و جزء دنیا از کل دنیا بزرگتر گردد؟ از سوی دیگر باید تخم به عنوان جزئی از دنیا در خود تخم فرو رود و از این جهت هم باید گفت یک شیء هم باید محیط بر خود باشد و هم محاط بر خود. روشن است که این سؤال نمی‌تواند سؤال درستی باشد و گرفتار نوعی تناقض است. (عصار، ۱۳۷۶ش، ص. ۲۳۶)

۴. ممکن است کسی چنین بیندارد که اخبار امکان تعلق قدرت به محال، با عمومات آیاتی مانند «إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (بقره: ۲۰، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۴۸، ۲۵۹، ۲۸۴؛ آل عمران: ۲۶، ۱۶۵؛ نحل: ۷۷؛ حج: ۶؛ نور: ۴۵؛ عنکبوت: ۲۰؛ فاطر: ۱) سازگار است و بالتبع خبر دال بر عدم تعلق قدرت الهی به انجام امور محال، با این عمومات ناسازگار است. در پاسخ به این پندار باید توجه داشت که آیات مزبور بر وقوع شیء دلالت دارند ولی آفرینش مثل برای خداوند یا گنجاندن دنیا در تخم (بدون تغییر در حجم آنها)، اساساً شیء و شدنی نیستند تا متعلق قدرت الهی قرار بگیرند. در برخی اخبار شیعی، این مطلب بدین صورت آمده است که عجزی متوجه خداوند نیست اما محالات (مانند فرو بردن دنیا در تخم و...) اموری ذاتاً ناشدنی (ما لا یكون) هستند (صدوق، ۱۴۱۶ق، ص ۱۳۰؛ قطب الدین راوندی، بی تا، ج ۱، ص ۲۶۹) و خداوند هم در آیات مزبور ادعا نکرده است که بر انجام امور محال و ناشدنی قدرت دارد و البته محقق نشدن امور محال هم به سبب ناتوانی خداوند نیست؛ بلکه به خاطر آن است که آن امور، قابلیت ایجاد شدن را ندارند.

۵. در هیچ یک از دو دسته اخبار اهل سنت نیامده است که خداوند قدرت دارد حتی بدون تغییر در حجم دنیا و تخم، جسم بزرگتر را در جسم کوچکتر فرو برد. اساساً این سخن با حکم بدیهی عقل (استحاله انطباع کبیر در صغیر) سازگار نیست و اگر ظاهر خبری بر این سخن دلالت داشته باشد باید آن را به همین جهت فاقد اعتبار دانست؛ چنانکه سید مرتضی علم الهدی وقتی با خبری در کافی کلینی مواجه می‌شود که ظاهرش چنین دلالتی دارد صریحاً می‌نویسد: ناسازگاری این پاسخها با درک عقلی استحاله تعلق قدرت الهی به محالات ذاتی امری نیست که بتوان آن را پذیرفت و ملتزم شد امامان معصوم پاسخی خردستیز (تجویز المحال المعلوم بالضرورات فساد) به این پرسش داده‌اند. سید مرتضی ترجیح داده است که این خبرها را اخباری جعلی و غیر معتبر و حتی خبیث معرفی کند. (شریف مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۴۱۱) او به طعن کلینی هم می‌پردازد که چرا این گونه اخبار را نقل می‌کند: «چقدر این مرد و دیگر اصحاب ما روایت‌هایی نقل کرده اند که ظاهرشان بر امری محال یا باطل دلالت دارد! نظر درست درباره این خبر آن است که آن را خبری موضوع و مدسوس بدانیم»^۱.

۱. فکم روی هذا الرجل و غیره من أصحابنا فی کتبهم ما له ظواهر مستحیلة او باطله، و الأغلب الأرجح أن یكون هذا خبراً موضوعاً مدسوساً. (شریف مرتضی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۴۱۱)

۶. درباره امکان گنجاندن دنیا در تخم - حتی با فرض عدم تصرف در حجم آنها - برخی از محققان کوشیده‌اند با التفات به تداخل و حذف فضای خالی اتم و با محاسبات عددی و هولوگرافیک، وجهی ارائه دهند (نک: پویان میرزایی، ۱۳۹۹، مقاله «رویکردهای حلی در احادیث مشکل دالّ بر جا شدن دنیا در تخم مرغ») و عملاً استحاله فرو بردن دنیا در تخم (به عنوان یکی از مصادیق محال ذاتی) را به استبعاد تنزل داده و محال ذاتی را هم به محال عادی تأویل برده‌اند؛ محالی که ذاتاً برای تحقق مشکلی ندارد ولی عادتاً چنین پدیده‌ای رخ نمی‌دهد و انسانها به خطا تصور می‌کنند که ذاتا چنین اموری محالند. مطابق این توجیه باید گفت اخبار عدم تعلق هم در واقع مستظهر به استحاله اجتماع نقیضین (بزرگتر بودن و بزرگتر نبودن دنیا از تخم) نیستند؛ بلکه صرفاً مؤید به استبعادی هستند که محصول عادت انسانها به امور مألوف است؛ هرچند کسانی مانند سید مرتضی علم الهدی چنین بیندارند که وقوع محالات، مستلزم تعارض با عقل است.

۷. هیچ یک از دو دسته اخبار تعلق یا عدم تعلق در منابع اهل سنت، از سند قابل اعتمادی برخوردار نیستند. البته اخبار عدم تعلق هم با حکم عقل قابل تأیید است و هم می‌توان اخبار صحیح و قابل اعتمادی موافق با آنها را در منابع شیعی یافت. از جمله

عن الصّدوق عن مُحَمَّد بنِ الْحَسَنِ بنِ الْوَلِيد عن الصّفّار عن مُحَمَّد بنِ خَالِد عن ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عن هِشَام بنِ سَالِم عن الصّادق علیه السّلام قال: جاء إبليسُ إلى عيسى فقال: أليسَ ترعُمُ أنّك تُحیی المَوتی؟ قالَ عیسی: بلی. قالَ إبليسُ: فَاطرُحُ نَفْسَکَ مِنْ فَوْقِ الْحَاطِطِ. فَقَالَ عیسی علیه السّلام: وَیَلْکَ إِنْ الْعَبْدُ لَا یَجْرِبُ رَبَّهُ. وَ قَالَ إبليسُ: یا عیسی هَلْ یَقْدِرُ رَبُّکَ عَلَی أَنْ یُدْخِلَ الْأَرْضَ فی بَیضَةٍ وَ اللَّبِیضَةُ کَهَیئَتِهَا؟ فَقَالَ: إِنْ اللَّهَ - تَعَالَى، عَزَّ وَ عَلَا - لَا یُوصَفُ بِالْعَجْزِ وَ الَّذِی قُلْتَ لَا یَكُونُ. ^۱ (قطب الدین راوندی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۲۶۹) ^۲

^۱ ابلیس به سوی حضرت عیسی (ع) رفت و پرسید: آیا می‌پنداری که مردگان را زنده می‌کنی؟ عیسی (ع) گفت: آری. ابلیس گفت: پس خودت را از بالای دیوار بر زمین بیفکن. عیسی (ع) گفت: وای بر تو! بنده، خدایش را نمی‌آزماید. و ابلیس پرسید: ای عیسی! آیا پروردگارت می‌تواند زمین را در تخمی فرو برد، در حالی که در حجم آنها تغییری ایجاد نکرده است. عیسی (ع) گفت: خداوند به ناتوانی شناخته نمی‌شود ولی آنچه تو گفتی امر محالی است.

^۲ قطب راوندی ذیل تعبیر «و الذی قلت لا یكون» نوشته است: «یعنی: هو مستحیل فی نفسه کجمع الضدین». ترجمه خبر چنین است: به سندی تا امام ششم علیه السلام که ابلیس نزد عیسی علیه السلام آمد و گفت: تو نیستی که پنداری مرده زنده کنی؟ فرمود: چرا [بله]. گفتش: پس خود را از بالای دیوار به زیر انداز. عیسی فرمود: وای بر تو بنده پروردگارش

باید افزود که اساسا در مسائل اعتقادی که از جنس فروع اعتقادی نیستند - همانطور که محققانی بسیاری صراحتا گفته‌اند - خبر واحد مفید علم و عمل نیست و حجیت ندارند (نک: حلبی، ۱۴۱۷ق، ص ۳۰۸؛ شیخ طوسی، بی تا، ج ۱، ص ۳؛ خواجه طوسی، ۱۴۰۵، ص ۴۲۳؛ محقق حلی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۶۴؛ طباطبایی؛ ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۲۶۵)

۸. استدلال عاقل در خبر عدم تعلق این بود که وقوع محالات (ونه ایجاد آنها) امری ذاتا محال است و در این جهت تفاوتی میان آفرینش مثل برای خداوند یا فرو بردن دنیا در تخم نیست. این استدلال عاقل را به اعتبار آنکه مقتضای عقل است باید پذیرفت و تمسک به روایات هم در این باب صرفا از باب تأیید و امضای حکم عقل است. بنابراین اخباری که عجز در انجام محالات را به خداوند نسبت داده‌اند هم با آن حکم عقل و هم با این اخبار، در تعارضند. اخباری هم که بر تعلق قدرت الهی بر انجام امور محال دلالت دارند به دو دسته تقسیم می‌شوند. دسته نخست: بدون تغییر در حجم جسم بزرگ و کوچک، این اخبار با حکم قطعی عقل ناسازگارند و باید کنار گذاشته شوند. دسته دوم: اخباری دال بر اینکه خداوند قدرت دارد در حجم هر یک از دنیا و تخم تصرف کند و آنگاه عملیات گنجاندن را انجام دهد. البته اگر بقای هر یک از دنیا و تخم با فرض تصرف در حجم آنها، امری ممکن باشد، گنجاندن دنیا (بی که حجمش از حجم تخم کمتر شده)، در تخم هم امری ممکن خواهد بود و می‌تواند متعلق قدرت الهی قرار بگیرد.

۹. اخبار عام تمایز عاقل از احمق و یا تمایز زنده از مرده مطابق با درک عقلی از محال بودن وقوع امور محالی مانند فرو رفتن زمین و آسمان در تخم یا آفرینش مثلی (از جمیع جهات) برای خداوند است. اخبار عالم و عابد را نیز باید با التفات به این خبرها بررسی کرد. در مواردی که عالم همان پاسخ فرد عاقل را داده می‌توان گفت مراد از عالم همان عاقل است. عابد نیز در مواردی که واکنشی همانند واکنش فرد جاهل و مرده داشته، به همان مثابه است. همچنین با توجه به عصمت انبیای الهی باید مدلول خبر منسوب به حضرت ادریس (ع) را - با چشم پوشی از معایب فقدان سند و نیز متاخر بودن منبع آن - حمل بر آن کرد که ادریس نبی (ع) در مقام نفی انتساب عجز به خداوند بوده و

را آزمایش نکند. ابلیس گفت: ای عیسی! پروردگارت می‌تواند زمین را درون تخم مرغی جا دهد به همان اندازه که هست؟ فرمود: راستش خدا تعالی را نتوان درمانده خواند، و اینکه تو گوئی شدنی نیست. (کمره ای، ترجمه بحار الأنوار، ج ۷، ص ۱۹۵)

مراد آن حضرت از فرو بردن دنیا در پسته این نیست که خداوند با حفظ حجم کنونی شان، این اقدام را انجام می‌دهد.

۱۰. حتی اگر بتوان روایت نسبتاً قابل اعتنایی از حیث سندی یا منبعی را نشان داد که به نحوی مشیر یا صریح در امکان تعلق قدرت الهی بر امور محال است [مانند روایاتی که در آنها پرسیده شده است آیا پروردگار می‌تواند زمین و آسمان را در تخمی فرو برد؟ و در پاسخ آنها، مجیب اعلام می‌کند که برای پذیرش امکان وقوع این امور کافی است توجهی به عملکرد چشم خود کنیم و ببینیم که اشیای بزرگی مانند کوه‌ها چگونه در چشم ما می‌گنجند. (صدوق، ۱۴۱۶، ص ۱۳۰؛ کلینی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۷۹)] این قبیل اخبار را باید به نحوی توجیه کرد که نه با درک صریح عقلی و نه با روایات قابل اعتماد دال بر عدم تعلق قدرت الهی به امور محال، دچار تعارض مستقر نشوند. در علاج این تعارض بدوی شاید بتوان گفت مجیب در پاسخش به موقعیتی توجه کرده که سائل (ابلیس یا ...) در آن قرار داشت و می‌دید که سائل گرفتار عناد و جدال باطل است و اگر مجیب پاسخ صریحی به او می‌داد ممکن بود سائل (به ویژه ابلیس) آن را حمل بر درستی انتساب عجز به خداوند کند. (مازندرانی، ۱۳۴۲، ج ۳، ص ۳۸) از این جهت شاید بتوان گفت آن پاسخ، پاسخی اقناعی است که مقدماتش از جنس مشهورات است (مانند حمل رؤیت اشیاء بر ورود دیدنی‌ها در چشم) و مجیب هم‌گویی با توجه به همین مقدمه مشهوره پاسخ را ارائه داده و سائل نیز بر اساس پذیرش همان مقدمه مشهوره در برابر پاسخ مجیب تسلیم شده و از ادامه مجادله دست برداشته است. (نک: صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۲۹) فیض کاشانی از جمله اندیشمندانی است که پاسخ مجیب را «جواب جدلیّ مُسکّت» دانسته است. (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۲۱؛ همو، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۰۵) ملاهادی سبزواری نیز این قبیل پاسخها را ناشی از توجه مجیب به قصور فهم سائل از درک امور دشوار و از باب جدال احسن مجیب با پرسش سائل می‌داند. (سبزواری، ۱۳۷۶، ص ۴۵۱) البته کسانی حمل پاسخ مجیب (به ویژه در صورتی که مجیب، معصوم باشد) بر جدال احسن را نادرست (یا مستبعد) دانسته‌اند؛ چون در برخی از این اخبار، مجیب پاسخ مزبور را به فردی از اصحاب معتمدش (مانند هشام بن حکم) ارائه داده است؛ هرچند بناست که آن فرد پاسخ را به سائلی (دیصانی) بدهد که ممکن است او پاسخ صریح امام به محال بودن وقوع امور محال را حمل بر درستی انتساب عجز به خداوند نماید. (نک: همان)

نتیجه

مطابق یافته‌های مقاله، وقوع امور محال تخصصاً از اطلاق قدرت الهی خارج است؛ زیرا آنها، ذاتاً شدنی نیستند و فقدان تحقق آن، نه به دلیل عجزی در فاعل است؛ بلکه به‌خاطر ناشدنی بودن وقوع آنهاست. روایاتی که در آنها، پذیرش تحقق امور محال نشانه کمال معرفتی یا عین ایمان دانسته شده‌اند، یا فاقد سند قابل اعتمادند، یا با قواعد عقلی و اصول مسلم اعتقادی تعارض دارند. در مقابل، روایاتی که تحقق محالات را نفی کرده و آن را معیاری برای تمایز عاقل از احمق، یا عالم از عابد دانسته‌اند، هم با حکم عقل هم‌خوانی دارند و هم می‌توانند از تأیید نقلی برخوردار باشند. از این‌رو، تعلق قدرت الهی به امور محال ذاتی فاقد معناست و پذیرفتن آن مستلزم نقض اصل امتناع نقیضین خواهد بود. همچنین بررسی اخبار به روش مقایسه‌ای میان منابع شیعی و اهل سنت نشان داد که اجماع ضمنی عالمان مسلمان، گرایش به نفی تعلق قدرت الهی به محالات ذاتی دارد، هرچند برخی از پاسخ‌ها به‌جهت جدال احسن یا دفع شبهه طراحی شده‌اند و نمی‌توانند مبنای نظریه‌پردازی کلامی واقع شوند.

منابع

✽ قرآن کریم.

ابا بطین، عبدالله بن عبدالرحمان، (۱۴۱۲ق)، رسائل و فتاوی ابا بطین، ریاض، دار العاصمه.
ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، (۱۴۱۴ق)، جامع بیان العلم و فضله، ریاض، دار ابن الجوزی.
ابن عجبیه، احمد بن محمد، (۱۴۱۹ق)، البحرالممدید فی تفسیر القرآن المجید، قاهره، نشر دکتر حسن عباس زکی.

ابن قیم جوزیه، محمد بن ابی بکر، (بی تا)، مفتاح دار السعاده، بیروت، دار الکتب العلمیه.
بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۹۸ق)، أنساب الأشراف، بیروت، جمعیة المستشرقین الآمانیة، ج ۴.
تمیمی عابدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۳۶۶ش)، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه.

جزایری، نعمت الله بن عبد الله، (۱۴۲۹ق)، الأنوار النعمانیة، بیروت، دار القاری.
حلبی، ابو الصلاح تقی بن نجم، (۱۴۱۷ق)، تقریب المعارف، قم، مطبعة الهادی.
خطیب بغدادی، احمد بن علی، (۱۴۲۱ق)، الفقیه والمتفقه، ریاض، دار ابن الجوزیه.

الزهیری، ابوالأشبال حسن، (بی تا)، شرح اصول اعتقاد أهل السنة للألکایی، اسکندریه، مکتب دارالبصیرة.

سبزواری، هادی بن مهدی، (۱۳۷۶ش)، رسائل حکیم سبزواری، تهران، نشر اسوه.
 شریف مرتضی، علم الهدی علی بن حسین، (۱۴۰۵ق)، رسائل الشریف المرتضی، قم، دارالقرآن الکریم.
 شیخ طوسی، محمد بن حسن، التبیان، (بی تا)، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
 صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، (۱۳۸۳ش)، شرح اصول الکافی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۶۱ش)، معانی الأخبار، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
 صدوق، محمد بن علی، (۱۴۱۶ق)، التوحید، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
 طباطبایی، محمد حسین، (۱۴۱۷ق)، تفسیر المیزان، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
 عصار، محمدکاظم، (۱۳۷۶ش)، علم الحديث، در: مجموعه آثار عصار، تهران، انتشارات امیرکبیر.
 فیض کاشانی، محمد بن مرتضی، (۱۴۱۸ق)، علم الیقین، قم، انتشارات بیدار.
 فیض کاشانی، محمد بن مرتضی، (۱۳۷۱ش)، نوادر الأخبار، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

فیض کاشانی، محمد بن مرتضی، (۱۴۰۶ق)، الوافی، اصفهان، مکتبه امیر المومنین (ع).
 قطب الدین راوندی، سعید بن هبة الله، (۱۴۳۰ق)، قصص الأنبياء، قم، مکتبه العلامة المجلسی.
 کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
 لیثی واسطی، علی، (۱۴۱۷ق)، عیون الحکم والمواظع، قم، دار الحديث.
 مازندرانی، صالح بن احمد، (۱۳۴۲ش)، شرح اصول کافی، تهران، المکتبه الإسلامیة.
 مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، (۱۴۰۴ق)، بحار الأنوار، بیروت، موسسه الوفاء.
 محقق حلی، جعفر بن حسن، (۱۴۱۴ق)، المسلك فی اصول الدین، مشهد، بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی (ع).

مفید، محمد بن نعمان، (۱۴۱۳ق)، الاختصاص، قم، انتشارات کنگره شیخ مفید.
 نصیرالدین طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۵ق)، تلخیص المحصل، بیروت، دار الأضواء.